

De ‘Historische Boeken’ als profetisch-kritische terugblik op de geschiedenis van het Oude Israël

Bijbelse verhalen tussen fictie en geschiedschrijving

door prof. dr. Klaas A.D. Smelik (Universiteit Gent)

De bestudering van historisch bronnenmateriaal maakt wantrouwig. Wanneer men juist in de annalen van de Assyrische koning Salmanassar III¹ heeft gelezen over de geweldige overwinning die deze vorst behaalde op een coalitie van Syro-Palestijnse staten, waaronder ook Israël, is men geneigd te noteren: 853 vóór de jaartelling – Assyrische overwinning bij Karkar. Schrijft Salmanassar niet dat hij met de lijken van de vijandelijke soldaten de rivier de Orontes afdamde? Het aantal gesneuvelde vijanden stelt hij op 14.000. In latere beschrijvingen van deze slag loopt dit aantal nog verder op om met 29.000 een maximum te bereiken,² meer dan het dubbele van de oorspronkelijke versie!

Toch is er iets merkwaardigs aan de hand met deze overwinning. Terwijl normaal een uitvoerige lijst van behaalde buit aan het slot van een overwinningsbericht staat, ontbreekt zo’n opsomming in dit geval. Evenmin wordt meegedeeld dat de vorsten van deze coalitie zich na deze nederlaag aan de god Assur hebben onderworpen en aan de koning van Assur schatting hebben betaald, zoals eveneens gebruikelijk. Integendeel, Salmanassar hield zich in de eerstvolgende jaren verre van Syrië, terwijl hij later nog verschillende malen tegen deze coalitie van Syro-Palestijnse staten ten strijde moest trekken, eer enig resultaat werd bereikt.³ Dit past slecht bij het bericht in de annalen over een gigantische overwinning die deze Assyrische koning bij Karkar zou hebben behaald.

Men zal dus moeten concluderen dat de slag bij Karkar voor Salmanassar III geen overwinning betekende, mogelijk zelfs het omgekeerde: een nederlaag. Zijn berichtgeving is dus onjuist. Wat dat betreft, is er trouwens niet veel veranderd: ook nu nog zijn de berichten van de strijdende partijen in het Midden-Oosten niet altijd even betrouwbaar – om het voorzichtig te formuleren. Met dit wantrouwen tegenover historisch bronnenmateriaal uit het oude Nabije Oosten zal waarschijnlijk niemand het moeilijk hebben. Men mag kritisch staan tegenover oudoosterse annalen en koningsinscripties. Maar in hoeverre is ook wantrouwen jegens de Bijbel als historische bron toegestaan? In het verleden zeker niet. Toen de heidense auteur Porphyrius in zijn polemieken tegen de christenen erop wees dat het boek Daniël in de tweede eeuw vóór de jaartelling moest zijn geschreven en niet in de tijd van het Nieuw-Babylonische rijk, zoals in dit Bijbelboek wordt gesuggereerd,⁴ gold dit in zijn tijd als een duidelijk teken van zijn vijandschap jegens het christendom. Nu onderschrijft de meerderheid van de oudtestamentici Porphyrius’ mening – althans wat het tweede gedeelte van het boek Daniël aangaat – echter zonder dat men daarmee het gezag van de Bijbel in twijfel wil trekken.⁵ De tijden zijn veranderd.

¹ Vertalingen o.m. in J.B. PRITCHARD (ed.), *Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1969³, 277-280; J. BRIEND – M.-J. SEUX, *Textes du Proche-Orient ancien et histoire d’Israël*, Paris: Les Éditions du Cerf, 1977, 85-90; A. JEPSEN (ed.), *Von Sinuhe bis Nebukadnezar. Dokumente aus der Umwelt des Alten Testaments*, Stuttgart etc.: Calwer, 1976², 152-156.

² Vgl. BRIEND – SEUX, *Textes du Proche-Orient ancien*, 85.

³ Vgl. bijv. JEPSEN, *Von Sinuhe bis Nebukadnezar*, 154, en P. GARELLI – V. NIKIPROWETZKY, *Le Proche-Orient asiatique. Les empires mésopotamiens, Israël* (Nouvelle Cléo 2 bis), Paris: Presses Universitaires de France, 1974, 89.

⁴ Vgl. bijv. O. EISSFELDT, *Einleitung in das Alte Testament*, Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 1964³, 700 en n. 2.

⁵ Vgl. bijv. Th.C. VRIEZEN – A.S. VAN DER WOUDE, *Oudisraëlitische en vroegjoodse literatuur. Tiende, geheel herziene druk van De literatuur van Oud Israël*, Kampen: Kok, 2000, 378-379.

Historisch-kritische school

De mogelijkheid om de teksten van de Schrift vanuit een wetenschappelijke distantie te bestuderen zonder in het kamp van de atheïsten terecht te komen is de grote verdienste van de historisch-kritische school van Bijbelonderzoek.⁶ Zonder het nauwgezet en grensverleggend onderzoek van generaties van geleerden zouden wij nu nog bezig zijn om tegenstrijdigheden in de Bijbel door geforceerde harmonisaties weg te werken en de Bijbelse teksten uit te leggen zonder aandacht voor de geheel andere tijd en cultuur, waarin ze zijn ontstaan.

Vrijheid van onderzoek – ook voor de oudtestamenticus... Wanneer men – om een bekend voorbeeld aan te halen – leest dat Goliath volgens 2 Samuël 21:19 door Elchanan maar volgens 1 Samuël 17 door David zou zijn gedood, is men gerechtigd de mogelijkheid te opperen dat één van beide teksten historisch onjuist is – in plaats van dit verschil weg te poetsen zoals de Kronist dit heeft gedaan, toen hij door een kleine wijziging in de Hebreeuwse tekst Goliath een fictieve broer Lachmi schonk, die door Elchanan zou zijn gedood (1 Kronieken 20:5)⁷, of door Elchanan aan David gelijk te stellen, zoals bijvoorbeeld in de Targoom gebeurt. Gezien het in andere opzichten onhistorische karakter van 1 Samuël 17⁸ zal de keuze tussen deze twee teksten niet moeilijk vallen. Het is daarom het waarschijnlijkst dat Elchanan Goliath heeft gedood en dat zijn overwinning later aan David werd toegeschreven.

Op deze kritische wijze hebben onderzoekers – met name in Duitsland – het Oude Testament aan een diepgaande analyse onderworpen om op grond daarvan tot een reconstructie van de oud-israëlitische geschiedenis te komen, die op belangrijke punten afwijkt van de voorstelling in de Hebreeuwse Bijbel zelf. Men kan zeker niet zeggen dat deze onderzoekers tot een volledige consensus zijn gekomen, maar over de principes achter deze poging tot historische reconstructie is men het wel eens.

Behalve van orthodoxe zijde is op deze aanpak ook kritiek gekomen van een groep met name Amerikaanse onderzoekers, zoals William Foxwell Albright. Deze ‘Amerikaanse school’ verweet de ‘Duitse school’ dat men teveel uitging van de resultaten van het literair-kritische, met name het *formgeschichtliche* onderzoek van het Oude Testament. Wegens de sterke afhankelijkheid die deze kritische reconstructies ten opzichte van een aantal hypothesen inzake het ontstaan van de oudtestamentische geschriften vertonen, zijn deze reconstructies naar het oordeel van de ‘Amerikaanse school’ te subjectief. Zij willen liever uitgaan van wat zij *archaeological evidence* noemen. Gegevens ontleend aan opgravingen zouden betrouwbaarder zijn dan de resultaten van het historisch-kritische tekstonderzoek.

De Duitse oudtestamenticus Martin Noth heeft op deze kritiek gereageerd⁹ door erop te wijzen dat wat Albright en andere vertegenwoordigers van de ‘Amerikaanse school’ als *archaeological evidence* presenteren, de naam ‘evidence’ niet verdient. Een archeologisch onderzoek is niet minder subjectief dan een literair-kritisch: alleen ditmaal is het de archeoloog en niet de oudtestamenticus die de subjectieve keuzen maakt en die de hypothesen formuleert. Men kan stellen dat de kritiek over en weer gegrond is. Noth heeft gelijk wanneer hij een te groot vertrouwen in de resultaten van de archeologische wetenschap afwijst – hij wist uit eigen ervaring hoe tegenstrijdig de interpretatie van eenzelfde vondst door archeologen kan zijn.

⁶ Voor deze school zie het overzichtswerk van H.J. KRAUS, *Geschichte der historisch-kritischen Erforschung des Alten Testaments*, Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 1982³.

⁷ Vgl. bijv. K.A. DEURLOO, *Waar gebeurd. Over het onhistorisch karakter van bijbelse verhalen*, Baarn: Ten Have, 1981, 11-18.

⁸ Vgl. bijv. K.A.D. SMELIK, *Saul. De voorstelling van Israëls eerste koning in de Masoretische tekst van het Oude Testament*, Amsterdam: P.E.T., 1977, 155-157.

⁹ M. NOTH, *Der Beitrag der Archäologie zur Geschichte Israels*, in: *Aufsätze zur biblischen Landes und Altertumskunde I*, Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 1971, 34-51. Vgl. voor deze kwestie ook G.W. RAMSEY, *The Quest for the Historical Israel*, London: SCM Press, 1982, 78-79.

Albright heeft aan de andere kant ook een duidelijk punt, wanneer hij stelt dat men zijn twijfels kan hebben aangaande het gemak waarmee sommige onderzoekers teksten opdelen in jongere en oudere gedeelten om de passages die zij tot oud hebben verklaard, vervolgens voor hun historische reconstructie te gebruiken, en niet de andere. Het gevaar voor cirkelredenering is hier niet denkbeeldig.

Archeologie

Aan de andere kant: zonder tekstanalyse en archeologie valt er geen historisch onderzoek naar de geschiedenis van het oude Israël te doen. Men zal dan wel methodisch en met grote terughoudendheid te werk moeten gaan. Het zwakke punt van de historisch-kritische tekstanalyse zal verderop nog worden uitgewerkt, hier een enkel woord over archeologisch vergelijkingsmateriaal.¹⁰ In de eerste plaats is het van groot belang om archeologische en historische analyse en theorievorming niet door elkaar te laten lopen. Archeologie is ten slotte een afzonderlijke wetenschap met eigen vraagstellingen en een eigen methodiek – een discipline die zich met materiële overblijfselen en niet met teksten bezighoudt. Het vroegtijdig invoeren van gegevens ontleend aan teksten in het archeologisch onderzoek kan zeer nadelig werken. Vroeger heeft men dit nog niet zo scherp ingezien: men sprak van Bijbelse archeologie, alsof men bijbels opgroef in plaats van nederzettingen in het gebied van Syrië-Palestina.

Het klassieke voorbeeld van de problemen die ontstaan, wanneer men Bijbelse en archeologische gegevens te snel combineert, wordt door de muren van Jericho gevormd. Tijdens de opgravingen van Tell es-Sultan, door de meeste maar niet alle onderzoekers als Jericho geïdentificeerd, meende de Britse archeoloog John Garstang sporen van de vernietiging van de stad door Jozua te hebben gevonden conform het Bijbelverhaal in het boek Jozua. Dit was in de jaren dertig van de vorige eeuw. Ongeveer twintig jaar later heeft de eveneens Britse archeologe Kathleen Kenyon deze *tell* opnieuw onderzocht. De muurresten die Garstang omstreeks 1400 vóór de jaartelling had gedateerd, bleken uit de Vroege Bronstijd te stammen, zo'n duizend jaar eerder.¹¹ Van muurresten uit de tijd van Jozua werd door haar niets teruggevonden. Er waren in Jericho helemaal geen muren die konden instorten, ook niet na bazuingeschal op de zevende dag (Jozua 6:20).

Hoewel het interessant kan zijn om de resultaten van archeologisch onderzoek in verband te brengen met de vraag naar de historiciteit van bepaalde Bijbelgedeelten, ligt het belang van de archeologie voor de reconstructie van Israëls verleden in de eerste plaats op sociaaleconomisch terrein – een gebied dat voor het historische onderzoek van groot belang is, maar waarover tekstgegevens schaars zijn. Daar kan het archeologische onderzoek nieuwe informatie verschaffen en met de moderne aanpak van archeologie, die meer op de natuurwetenschappen is georiënteerd, zijn de mogelijkheden op dit punt sterk uitgebreid in vergelijking tot vroeger.

Nieuwe ontwikkelingen

¹⁰ Vgl. ook R. DE VAUX, *On right and wrong uses of archeology*, in: J. SANDERS (ed.) *Near Eastern Archaeology in the Twentieth Century*, Garden City NY, Doubleday, 1970, 64-80; H.J. FRANKEN, *Archeologie van Palestina. Problematiek en taakstelling*, in: G.J.D. AALDERS e.a., (red.), *Bijbels Handboek* deel I, Kampen: Kok, 1981, 76-93, en C.H.J. DE GEUS, *De ontwikkeling van de Palestijnse archeologie en haar betekenis voor de bijbelwetenschap*, *ibidem*, 94-109.

¹¹ Vgl. bijv. K. KENYON, *De bijbel en de nieuwste archeologie*, Maarssen: Schwartz, 1980, 60-68.

Ook de historisch-kritische school heeft niet stilgestaan. De vanzelfsprekendheid waarmee men tekstgedeelten in de Pentateuch en daarbuiten opdeelde in de bronnen J, E, D en P, lijkt tot het verleden te behoren. Bovendien gaan er steeds meer stemmen op om bijvoorbeeld de bron J veel later te dateren dan tot nu toe gebruikelijk.¹²

In de plaats van bronnensplitsing is redactiegeschiedenis gekomen. Men ziet het ontstaan van de Bijbelboeken niet langer meer als het gevolg van knip- en plakwerk met verschillende bronnen, maar als het resultaat van een eeuwenlange redactiewerk. Hierbij valt echter een sterke neiging tot fragmentarisering te constateren, waarbij de onderzoekers zich de ontstaansgeschiedenis van een Bijbeltekst hoogst gecompliceerd voorstellen. Terwijl Martin Noth nog uitging van één auteur voor het door hem gereconstrueerde Deuteronomistische Geschiedwerk, wil men tegenwoordig verschillende lagen onderscheiden met nieuwe *sigla* als DtrG of DtrH en DtrN¹ en zo meer.¹³ Een dergelijke benadering maakt het werk van de historicus er niet eenvoudiger op en lijkt ook weinig rekening te houden met het feit dat een auteur achteraf wijzigingen in zijn eigen werk kan aanbrengen, die niet altijd even goed passen bij de context van wat hij eerder had geschreven.

Het is natuurlijk hoogst onwaarschijnlijk dat de boeken van het Oude Testament, die gedurende zoveel eeuwen zijn overgeleverd, niet toevoegingen (glossen) uit later tijd zouden bevatten. Bovendien is door de vondsten bij Qumran vast komen te staan dat tweeduizend jaar geleden verschillende Hebreeuwse versies van de oudtestamentische boeken in omloop waren. Het is echter slechts in beperkte mate mogelijk om dergelijke toevoegingen of wijzigingen met zekerheid in de tekst aan te wijzen. Grote terughoudendheid lijkt hier op zijn plaats.

Een ander punt is de aanwezigheid van oudere gedeelten die in een later te dateren tekst zijn opgenomen. Zulk een aanwezigheid is voor het historische onderzoek zeker niet zonder belang, maar het aantonen ervan blijft een hachelijke zaak. Ook hier zou ik voor terughoudendheid willen pleiten. Bestaande bronnen werden door de Bijbelschrijvers in veel gevallen niet zomaar overgenomen, maar grondig bewerkt en aangepast aan de nieuwe context. Historisch onderzoek zal zich daarom in eerste instantie moeten richten op de betekenis van de tekst als geheel, voordat men op zoek kan gaan naar eventuele oudere bronnen binnen de tekst.

Zien sommige onderzoekers de Bijbeltekst als een conglomeraat van oudere bronnen of tradities, die zonder veel bewerking aan elkaar zouden zijn gevoegd, anderen zullen de huidige tekst eerder als een zinvol en weloverwogen geheel beschouwen. Zodra men echter een bepaald Bijbelgedeelte als een doelbewuste compositie gaat onderkennen, roept dit de vraag op naar de relatie tussen deze perikoop en de context. Staat dit tekstgedeelte met opzet op deze plaats of niet? Moet men bij de interpretatie de context betrekken en zo ja, tot hoever reikt die context dan?

Om hiervan een voorbeeld te geven, dat ik elders heb uitgewerkt:¹⁴ gemeenlijk wordt 2 Samuël 6, het verhaal over de intocht van de Ark in Jeruzalem, als een onderdeel van een ouder geschrift beschouwd, dat verder in het begin van het eerste boek Samuël terug te vinden zou zijn. Dit geschrift wordt wel het Ark-verhaal (Duits: *Ladegeschichte*) genoemd. 2 Samuël 6 zou daarom geen directe relatie hebben met de rest van het tweede boek Samuël, afgezien van de

¹² Vgl. bijv. C. HOUTMAN, *Inleiding in de Pentateuch*, Kampen: Kok, 1980, 141- 146, en M. ROSE, *Deuteronomist und Jahwist*, Zürich: Theologischer Verlag, 1981. Een cruciale rol in dit opzicht speelde de Amerikaanse onderzoeker JOHN VAN SETERS; zie bijvoorbeeld zijn recente overzichtswerk: *The Yahwist. A Historian of Israelite Origins*, Winona Lake, IN: Eisenbraun, 2013.

¹³ Vgl. bijv. R. SMEND, *Die Entstehung des Alten Testaments*, Stuttgart etc.: Kohlhammer, 1978, 111-125, en GEORG BRAULIK, *Die Theorien über das Deuteronomistische Geschichtswerk (DtrG)*, in: ERICH ZENGER e.a., *Einleitung in das Alte Testament*, Stuttgart etc.: Kohlhammer, 1998³, 180-190.

¹⁴ Vgl. K.A.D. SMELIK, *De intocht van de ark in Jeruzalem*, in: K.A. DEURLOO, e.a., *Amsterdamse Cahiers voor Exegese en Bijbelse Theologie* 4, Kampen: Kok, 1983, 26-36; *idem*, *Eyewitness Accounts in the Book of Samuel? A Reappraisal*, in: K.A.D. SMELIK – K. VERMEULEN (eds.), *Approaches to a Literary Reading of Ancient Jewish Writings* (SSN, 62), Leiden – Boston: Brill, 2014, 77-97.

laatste verzen van het hoofdstuk, die later zouden zijn toegevoegd. Wanneer men de tekst echter leest als een literaire eenheid, ziet men dat er vele verbindingslijnen liggen tussen de verzen die tot het oorspronkelijke Ark-verhaal zouden hebben behoord, en de verzen die als een latere toevoeging worden gezien. Dit maakt het niet waarschijnlijk dat wij hier met een gelaagde tekst te maken hebben, opgebouwd uit verzen van verschillende herkomst. Wanneer men het hoofdstuk bovendien leest vanuit het geheel van het boek Samuël, krijgt men een geheel ander beeld van 2 Samuël 6. Het verhaal is dan niet langer een onderdeel van een soort tentoonstellingscatalogus, zoals de Duitse onderzoeker Leonhard Rost aannam, die de these van het Ark-verhaal heeft opgesteld,¹⁵ maar het blijkt de inleiding te zijn tot het thema dat in het laatste deel van het boek Samuël centraal staat: wie zal David als koning opvolgen? en tegelijkertijd terug te grijpen op de verwerping van Saul als koning, een onderwerp dat zo'n belangrijke rol in het eerste boek Samuël speelt. Het hoofdstuk heeft daarmee een duidelijke functie binnen het geheel van het Bijbelboek: het is een brug tussen het eerste deel van het boek Samuël dat over koning Saul gaat, en het tweede gedeelte dat over David en zijn zonen handelt.

Deze andere benadering heeft ook consequenties voor de reconstructie van de geschiedenis van het oude Israël. Men kan passages uit het boek Samuël niet zonder meer gebruiken voor deze reconstructie in de veronderstelling dat het om ooggetuigenverslagen gaat. Men zal eerst moeten vaststellen met welke bedoeling deze teksten zijn geschreven, voordat men op zoek kan gaan naar eventuele historische elementen die erin zouden zijn bewaard.

De bronnen van Deuteronomium-Koningen

Om de zaak toe te spitsen zullen wij onze aandacht vooral richten op die Bijbelboeken die tot nu toe bij het historische onderzoek naar het oude Israël de belangrijkste rol hebben gespeeld: Jozua, Richteren, Samuël en Koningen, te meer daar de meeste oudtestamentici ervan overtuigd zijn dat deze boeken met elkaar in nauw verband staan. Men spreekt wel van het 'Deuteronomistische Geschiedwerk'.¹⁶ Men kan hieraan eventueel nog het boek Deuteronomium toevoegen. Over de datering van de uiteindelijke compositie van deze boeken is evenmin veel discussie: het einde van de zevende eeuw en de eerste helft van de zesde eeuw vóór de jaartelling komen hiervoor in aanmerking. Men kan – naar mijn mening – de afsluiting van de schrijfarbeid zelfs vrij nauwkeurig bepalen: omstreeks 550 vóór de jaartelling.¹⁷ Dit houdt in dat de auteurs van deze geschriften perioden in de geschiedenis hebben behandeld, die in tijd even ver van hen verwijderd waren als wij van de Late Middeleeuwen. Het is duidelijk dat zij óf op een of andere wijze hierover historische informatie tot hun beschikking hebben gehad, óf dat zij hun verhalen over deze vroegere perioden van de geschiedenis van hun volk zelf hebben bedacht. Als het eerste het geval is, wat was dit voor soort informatie en hoe heeft men die in de uiteindelijke compositie verwerkt?

Generaliserend kan men stellen dat een groot aantal onderzoekers tot voor kort ervan uitging dat de Bijbelschrijvers de beschikking hebben gehad over een vrij uitgebreid bronnenmateriaal, hetzij in schriftelijke, hetzij in mondelinge vorm (de opvatting van de 'Scandinavische school'). Wat deze laatste mogelijkheid betreft, is het leerzaam om te zien hoe

¹⁵ L. ROST, *Die Überlieferung von der Thronnachfolge Davids* (BWANT III, 6), Stuttgart: Kohlhammer, 1926, herdrukt in L. ROST, *Das kleine Credo und andere Studien zum Alten Testament*, Heidelberg: Quelle – Meyer, 1965.

¹⁶ De basis voor deze hypothese is gelegd door MARTIN NOTH in zijn boek: *Überlieferungsgeschichtliche Studien. Teil 1: Die sammelnden und bearbeitenden Geschichtswerke im Alten Testament* (Schriften der Königsberger Gelehrten Gesellschaft, Geisteswissenschaftliche Klasse 18,2), Halle: Niemeyer, 1943.

¹⁷ Vgl. SMELIK, *Saul*, 23-24.

in de rabbijnse literatuur, waarvan wij zeker weten dat een stadium van mondelinge overlevering aan de schriftelijke vastlegging is voorafgegaan, historische informatie wordt overgeleverd.¹⁸ Wanneer men niet ook over ander bronnenmateriaal zou beschikken, zou het bijna onmogelijk zijn om uit deze bonte mengeling van historische onjuistheden en legendarische overdrijvingen een doorlopende geschiedenis van het Joodse volk in de rabbijnse periode te reconstrueren. Er is geen reden om aan te nemen dat dit voor het oude Israël anders zou liggen. Betrouwbare mondelinge historische overlevering is slechts een paar generaties lang mogelijk, blijkt uit onderzoek naar mondelinge overlevering in andere culturen.¹⁹

Het zal dus om schriftelijke bronnen moeten gaan, die door de Bijbelschrijvers zijn benut. Aangezien men er toen nog van uitging dat in Israël reeds vroeg en op verschillende plaatsen historiografie zou zijn ontstaan en dat de latere auteurs vervuld zouden zijn geweest van een zeer grote eerbied ten opzichte van vroegere geschriften, hebben sommige onderzoekers het tijdverschil tussen de gebeurtenissen die in de Bijbelboeken worden beschreven, en de uiteindelijke compositie ervan niet als een onoverkomelijk probleem gezien. Men ging ervan uit dat de historische informatie steeds getrouw was overgeleverd. Bewijsvoering dat een bepaalde Bijbelpassage inderdaad teruggaat op een historiografische traditie die men in een heiligdom zoals dat in Gilgal of Silo situeerde, werd door hen daarom niet echt noodzakelijk geacht. Het leek vanzelfsprekend dat overleveringen uit oeroude heiligdommen ongeschonden de eeuwen zouden hebben getrotseerd om uiteindelijk in het geheel Deuteronomium-Koningen te kunnen worden bijgezet.

Deze optimistische opvatting deel ik niet, zoals ik nu zal verduidelijken. In de eerste plaats wil ik op het verschil wijzen dat er bestaat tussen de voortbrengselen van de oudoosterse historiografie, zoals die sinds de negentiende eeuw zijn teruggevonden, en de ‘geschiedschrijving’ die men in de Hebreeuwse Bijbel aantreft. Deze verschillen zijn vroegere onderzoekers ook wel opgevallen, maar men zag hierin slechts een aanleiding om van het historiografische genie van de Israëlieten te spreken, waardoor reeds in de tiende eeuw vóór de jaartelling een geheel eigen geschiedschrijving in Israël zou zijn ontstaan, veel vroeger dus dan bij de Grieken. Daarbij wees men met name op de zogenaamde *Thronfolgegeschichte*, die de basis zou zijn voor een groot deel van het tweede boek Samuël en de eerste twee hoofdstukken van het boek Koningen – een these die eveneens teruggaat op de reeds genoemde Duitse oudtestamenticus Leonhard Rost.

Het enige wat wij met zekerheid weten over de geschiedschrijving in Israël buiten het Oude Testament, wijst echter in een andere richting. Het gaat hier om bronnen die de auteurs van het boek Koningen zelf noemen: ‘Het boek van de daden van Salomo’ (1 Koningen 11:41) en ‘Het boek van de daden van de dagen van de koningen van Israël’, respectievelijk ‘Juda’ (voor het eerst genoemd in 1 Koningen 14:19 respectievelijk 14:29). Over de inhoud van deze annalen kunnen wij ons een voorstelling maken dankzij korte aanduidingen in het boek Koningen, zoals bijvoorbeeld in 1 Koningen 22:39:

En de rest van de daden van Achab en alles wat hij gedaan heeft, en het ivoren huis dat hij gebouwd heeft, en alle steden die hij gebouwd heeft, staat dat niet beschreven in het boek van de daden van de dagen van de koningen van Israël?

¹⁸ Vgl. A. LODS, *Le rôle de la tradition orale dans la formation des récits de l'Ancien Testament*, in *Revue de l'Histoire des Religions* 88 (1923/4), 51-64, in het bijzonder 51-52.

¹⁹ Vgl. B. ZUBER, *Vier Studien zu den Ursprüngen Israels. Die Sinaifrage und Probleme der Volks- und Traditionsbildung* (Orbis Biblicus et Orientalis, 9), Freiburg / Göttingen: Universitätsverlag / Vandenhoeck – Ruprecht, 1976, 88-89.

Wanneer wij al deze aanduidingen op een rijtje zetten,²⁰ blijkt het steeds te gaan om drie onderwerpen: krijgsverrichtingen, bouwwerken of samenzweringen. En dit zijn nu juist de thema's die ook centraal staan in de oudoosterse historiografie.²¹ Hieruit mag men afleiden dat deze annalen uit het oude Israël en Juda wel degelijk op één lijn hebben gestaan met wat elders in het oude Nabije Oosten aan geschiedschrijving werd gedaan. Wanneer wij echter de thematiek in Bijbelboeken als Samuël en Koningen in ogenschouw nemen, zien wij dat deze voor een belangrijk deel juist niet overeenkomt met de drie genoemde thema's: krijgsverrichtingen, bouwwerken en samenzweringen. Zo wordt de voor de geschiedenis van Israël cruciale slag bij Karkar, die aan het begin deze bijdrage als voorbeeld werd genoemd, in deze Bijbelboeken juist niet vermeld. Wat betekent dit voor de hypothese van de vroege opbloei van het Israëlitische historiografische genie, die tot voor kort zo algemeen werd aanvaard?

De tweede overweging heeft betrekking op het literaire karakter van deze gedeelten van de Hebreeuwse Bijbel. Juist aangaande de *Thronfolgegeschichte* heeft mijn leermeester Martinus Beek opgemerkt:

Het is duidelijk dat we hier te doen hebben met literatuur. De verteller is geen ooggetuige geweest van Davids vlucht en de emoties, die deze opriep onder zijn getrouwen zo min als Aischylos getuige was van het misbaar aan het hof van Xerxes wanneer deze verslagen uit Griekenland is teruggekeerd; hij heeft de rede van Choesai niet gehoord zo min als Shakespeare de rede van Marcus Antonius op het forum in Rome, na de moord op Julius Caesar. Historische motieven zijn verneembaar op de achtergrond, maar wat vertellers en tragediedichters wezenlijk te vertellen hebben klinkt daarboven uit.²²

Ik heb zelf elders een uitgebreide argumentatie gegeven, waarom dit gedeelte van het tweede boek Samuël moeilijk als een ooggetuigenverslag kan worden aangemerkt.²³ Hetzelfde literaire karakter is ook voor andere passages aantoonbaar, die tot voor kort gemeenlijk als weergave van historische gebeurtenissen werden gezien. In mijn dissertatie heb ik de verschillende verhalen over Saul op hun historiciteit onderzocht en de conclusie was dat veel van wat voor historisch betrouwbaar wordt gehouden, in feite op literaire fictie berust. Daarom lijkt het beter om te spreken van een literair genie in de zesde eeuw vóór de jaartelling dan van een historiografisch genie in de tiende eeuw.

In de derde plaats is te wijzen op de discrepantie tussen de veronderstelling van de hoge vlucht die de historiografie reeds vóór koning David zou hebben genomen, en de epigrafische vondsten in Israël,²⁴ die uit de periode vóór de achtste eeuw zeldzaam zijn en in de meeste gevallen historiografisch nauwelijks interessant. Het is immers onwaarschijnlijk dat in een cultuur waarin het schrift nog maar spaarzaam werd gebruikt, men wel tot een historiografie van hoge kwaliteit zou zijn gekomen. Men kan ter vergelijking op de situatie in Griekenland wijzen. Het schrift werd omstreeks 800 vóór de jaartelling in de Griekse wereld ingevoerd; in de zesde eeuw ontstaat er een primitieve vorm van historiografie; pas in de vijfde eeuw komen er geschiedschrijvers van formaat, zoals Herodotus en Thucydides – dat wil zeggen: ongeveer vierhonderd jaar na het eerste gebruik van schrift in dit gebied.

²⁰ Vgl. SMELIK, *Saul*, 68.

²¹ Voor een overzicht *ibidem*, 47-62.

²² M.A. BEEK, *David en Absalom* (rede). Amsterdam: n.p., 1972, 11. Herdrukt in: L. VAN REIJENDAM-BEEK, *Hier blijven half alle ogenblikken. Keuze uit het werk van M.A. Beek*, Baarn: Ten Have, 1988, 69-84. Engelse vertaling in: M. KESSLER (ed), *Voices from Amsterdam. A Modern Tradition of Reading Biblical Narrative*, Atlanta, GA: Scholar Press, 1994, 155-168.

²³ SMELIK, *Eyewitness Accounts in the Book of Samuel?*

²⁴ Een inleidend overzicht vindt men in K.A.D. SMELIK, *Neem een boekrol en schrijf. Tekstvondsten uit het oude Israël*, Zoetermeer: Boekencentrum, 2006. Hierin worden ook de Steen van Mesa en de tekst over Bileam uit Tell Deir 'Alla nader besproken.

De belangrijkste historische inscriptie uit de tijd van Israëls koningen stamt ook niet uit Israël maar uit het buurland Moab in het huidige Jordanië. Het gaat om een stèle die de Moabitische koning Mesa, ook bekend uit de Bijbel, heeft opgericht in zijn hoofdstad Karcho (Dhiban). Hoewel bepaalde gedachten in de steen van Mesa sterke gelijkenis vertonen met ideeën die wij ook in de Hebreeuwse Bijbel aantreffen, valt op dat deze inscriptie qua stijl en genre geheel aansluit bij de oudoosterse historiografie. Gezien de grote invloed van Israël op Moab in deze periode bevestigt dit weer onze veronderstelling dat de Israëlitische historiografie in oorsprong niet van de oudoosterse heeft verschild. De manier waarop in de Hebreeuwse Bijbel over gebeurtenissen in het verleden wordt verhaald, is daarvan echter geheel verschillend.

De wijze waarop in de Bijbel over Israëls verleden wordt geschreven, is alleen te plaatsen in een tijd waarin het schrift reeds op redelijk grote schaal in gebruik was, ook buiten het koninklijke hof. Het is daarom geen toeval dat de Aramese tekst over de profeet Bileam die in een heiligdom in het Overjordanse (Tell Deir ‘Alla) is gevonden, uit omstreeks 700 vóór de jaartelling stamt en niet eerder, want dit is de tijd waarin voor het eerst uitspraken van profeten in Israël schriftelijk werden vastgelegd en bewaard. Er bestaat geen Bijbelboek Elia, wel een Bijbelboek Jesaja.

Om deze redenen zal men de Hebreeuwse Bijbel als historische bron anders moeten benaderen dan nu veelal het geval is; men zal er in eerste instantie steeds vanuit moeten gaan dat de gegevens in een bepaalde passage even goed door de auteur kunnen zijn gefingeerd als overgenomen uit een oudere bron. Men kan dit zelfs nog scherper stellen: wat de periode vóór de achtste eeuw vóór de jaartelling aangaat, ligt het zelfs eerder voor de hand dat het verhaal door een auteur is bedacht dan dat het teruggaat op een historische gebeurtenis, tenzij men een argumentatie kan geven waardoor een historisch betrouwbare overlevering aannemelijk wordt. Een dergelijke bewijsvoering baseert zich dan bijvoorbeeld op de omstandigheid dat de Bijbelpassage qua stijl en thematiek nauw aansluit bij de oudoosterse historiografie en daarom aan annalen kan zijn ontleend, of omdat er een buitenbijbelse bron is, die met deze passage overeenstemt. Zo kan men aannemen dat 1 Koningen 14:25-26 teruggaat op een historische gebeurtenis, omdat het enerzijds in een kroniekachtige stijl is geschreven en omdat anderzijds de expeditie van farao Sisak (Sjesjonk) tegen Palestina ook bekend is uit een inscriptie van deze Egyptische koning zelf.²⁵

Wanneer er zo’n groot verschil is tussen de oudoosterse historiografie en de Bijbelse manier om over het verleden te schrijven en wanneer een belangrijk deel van het zogeheten Deuteronomistische Geschiedwerk op fictie blijkt terug te gaan in plaats van op authentieke bronnen, ligt het voor de hand om ons de vraag te stellen, in hoeverre de Bijbelboeken Deuteronomium tot en met Koningen als geschiedschrijving kunnen worden beschouwd.

Profetische reflectie op het verleden

Wat is dit voor literatuur die wij in de Bijbelboeken Deuteronomium tot en met Koningen aantreffen? Ter onderhouding? Zeker is er een onderhoudend element aanwezig: de aandacht van de lezer wordt steeds ‘op spanning gehouden’ dankzij de grote literaire vaardigheid van de auteurs. De verhalen werken op de verbeelding van de lezer, ook wanneer men kritisch staat tegenover godsdienst in het algemeen, zoals blijkt uit de bewerking van deze Bijbelteksten door Guus Kuijer, speciaal bestemd voor ongelovigen.²⁶

²⁵ Vgl. bijv. PRITCHARD, *Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament*, 263v.

²⁶ G. KUIJER, *De Bijbel voor ongelovigen*. 3. *Saul, David, Samuel en Ruth*, Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Genneep, 2014.

Gaat het om geschiedschrijving? Deze Bijbelboeken spelen in het verleden, maar de belangstelling van de auteurs ligt niet werkelijk bij dat verleden – afgezien van de periode onmiddellijk voorafgaand aan de verwoesting van Jeruzalem in 586 vóór de jaartelling. De historische en – wat de vroegere periode aangaat – veelal legendarische gegevens worden door hen slechts gebruikt als bouwstenen in hun verhaal. Ze hebben daarin een ondergeschikte functie; ze zijn niet het doel van het verhaal zelf.

Wat voor literatuur vindt men dan in de Bijbelboeken Deuteronomium tot en met Koningen? Men hanteert wel de term ‘profetische geschiedschrijving’, maar die benaming suggereert toch te veel dat het hier om een vorm van historiografie zou gaan. Vandaar dat ik kies voor de karakterisering ‘profetische reflectie op het verleden’. Daarmee bedoel ik dat het in deze teksten gaat om de resultaten van een nadenken over het verleden vanuit een wereldbeschouwing die gebaseerd is op de verkondiging van profeten als Jesaja en vooral Jeremia. Deze reflectie is schriftelijk vastgelegd in een vermenging van historische berichten en verhalende vermaning, bestemd voor de tijdgenoten.

Dit houdt in dat men er niet naar streefde om het verleden vast te leggen, opdat de roemrijke daden van het voorgeslacht in herinnering zouden blijven. Evenmin handelde men uit menselijke nieuwsgierigheid naar hoe het vroeger is geweest en naar hoe wat nu bestaat, eens is ontstaan. Het ligt anders: men meende in de latere geschiedenis van de koninkrijken Israël en Juda bepaalde tendensen te ontwaren, die men als oorzaken zag voor de noodlottige afloop van de geschiedenis van beide staten. Deze tendensen wilde men aan de lezers tonen, in de hoop hen zo tot een gedrag te inspireren waardoor een herhaling van deze ramp kon worden voorkomen. Die tendensen die volgens hen in de geschiedenis van de late koningstijd aanwijsbaar waren, plaatsten de auteurs terug in de periode daarvoor, ook al had men daarover weinig historisch betrouwbare gegevens.

Dit ontbreken van historisch bronnenmateriaal was voor hen echter geen belemmering. Integendeel, het gaf hun juist de gelegenheid om die periode vooral in verhaalvorm te behandelen. Immers, de verhaalvorm prikkelt de verbeelding meer dan een rechtstreekse uiteenzetting van hun theologische visie zou doen. Bovendien laten de Bijbelschrijvers een moraal meestal achterwege. De lezers moeten zelf hun conclusies trekken. Hierbij spelen de zinspelingen op andere verhalen uit het grotere geheel een belangrijke rol. Door de context wordt duidelijk wat de bedoeling van de desbetreffende episode is. Daarom is het van groot belang die context steeds bij de interpretatie van afzonderlijke tekstgedeelten te betrekken, zoals wij reeds hierboven zagen.

Er speelt nog iets. Door de problemen van de eigen tijd in de vorm van een verhaal te behandelen, dat in een ver verleden speelt, gaf men de lezers de mogelijkheid zich vanuit een minder vooringenomen standpunt in die problemen te verdiepen. Over de eigen tijd hebben mensen wel een uitgesproken mening, maar voor het verleden geldt dit in mindere mate. Juist wanneer men zich nog geen mening heeft gevormd, is men ontvankelijker voor wat de auteur wil duidelijk maken.

Voor een moderne toepassing van deze aanpak verwijs ik naar de toneelstukken *Les mouches* van Jean Paul Sartre en *Der kaukasische Kreidekreis* van Bertolt Brecht, waar hetzelfde procedé wordt toegepast. Het toneelstuk van Sartre uit 1943 speelt in het oude Griekenland, maar het gaat in feite over Frankrijk tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het toneelstuk van Brecht uit 1945 sluit bijzonder nauw aan bij de aanpak van de Bijbelschrijvers. Het gaat om een toneelstuk in een toneelstuk – een originele vondst van de auteur. Om een probleem op te lossen, dat de gemoederen van de inwoners van twee naburige kolchozen in de Sovjet-Unie bezighoudt, voert een toneelgezelschap een stuk op, waarin een vergelijkbare problematiek aan de orde komt, maar dan vijfhonderd jaar in de Russische geschiedenis teruggeplaatst. Het toneelstuk is fictief en in

feite toegespitst op de boodschap die de toneelgroep voor de bewoners van de kolchozen in petto heeft, maar het verhaal is zo levensecht dat je als toeschouwer wordt meegesleept. Na afloop van de voorstelling is het de aanwezige leden van beide kolchozen duidelijk geworden welke oplossing voor hun probleem de juiste is: dit geldt ook voor de leden van de kolchoz die in het ongelijk worden gesteld. Want alle toeschouwers hebben met de personages uit een ver verleden en hun moeilijkheden meegeleefd zonder van te voren al een standpunt in te nemen pro of contra. Door de distantie die zo is geschapen, zijn zij nu in staat ook hun eigen problemen van een afstand te zien, waardoor de logische oplossing duidelijk wordt en de twist is beslecht.

Zo werken de Bijbelschrijvers ook: men plaatst een verhaal over onrecht van staatswege in de tijd van koning Achab, maar in feite heeft men het over alle tijden. De onschuldige en oprechte Nabot staat symbool voor alle mensen die door een corrupte overheid uit de weg worden geruimd (1 Koningen 21). Grappig hierbij is dat de auteurs van 2 Samuël 12 hun methode van verhalen vertellen laten toepassen door een personage in hun verhaal. Wanneer de profeet Natan koning David wil duidelijk maken wat hij heeft misdaan door Uria uit de weg te laten ruimen om zo diens vrouw te kunnen trouwen, komt hij met een verhaal over een arme man, die door zijn rijke buurman is beroofd van zijn enige bezit, een klein ooïlam, waaraan hij bijzonder gehecht is. Koning David heeft niet door dat het verhaal over hem zelf gaat, en in zijn verontwaardiging veroordeelt hij de rijkard meteen ter dood. Het antwoord van de profeet aan de koning is verpletterend: “Gij zijt die man!”

Ook de lezers van het zogeheten Deuteronomistische Geschiedwerk werden zozeer door de verhalen over hun voorouders geboeid dat zij pas geleidelijk aan gingen beseffen dat de auteurs hen zelf op het oog hadden en hun eigen ontrouw jegens de God van Israël. Uiteindelijk was het doel van de schrijvers van deze Bijbelboeken hetzelfde als dat van Bijbelse profeten zoals Jeremia: oproep tot bekering. De hoorders van de Bijbelse verhalen worden – evenzeer als de hoorders van de Bijbelse profetieën – opgeroepen om van de verkeerde weg die zij zijn ingeslagen, om te draaien en terug te keren naar hun God.

Zo hebben deze auteurs een verleden van Israël geconstrueerd met het doel om een betere toekomst voor het volk mogelijk te maken. Het zal duidelijk zijn dat een dergelijke literatuur aan de ene kant boeiend is om te lezen en bijzonder inspirerend voor theologie en geloof, maar aan de andere kant uiterst lastig om te gebruiken als historisch bronnenmateriaal.

De benadering van de Bijbelboeken Deuteronomium-Koningen als profetische reflectie op het verleden in plaats van als historiografie, zoals hier bepleit, is echter niet alleen voor het historische onderzoek van belang, maar ook voor de exegese. Wanneer de exegeet er niet meer van uit hoeft te gaan dat de auteur bepaalde zaken zo heeft beschreven, omdat ze in werkelijkheid zo zijn gebeurd, geeft dit hem of haar de gelegenheid zich af te vragen waarom het er dan zo staat als het er staat. Wat was de bedoeling van de auteur om zijn verhaal zo te verstellen en niet anders? Door deze vraagstelling is het mogelijk de bedoeling van de Bijbeltekst beter te doorgronden.

In die zin kan wantrouwen jegens de Hebreeuwse Bijbel als historische bron juist een positieve uitwerking op de exegese hebben en leiden tot een beter verstaan van de Bijbeltekst, in plaats van dat het een aantasting zou betekenen van het gezag van de Schrift, zoals sommige critici wel menen. Integendeel, wanneer wij de aanpak van deze Bijbelschrijvers om geschiedenis en fictie te mengen begrijpen en waarderen, wordt het aanzienlijk eenvoudiger te verstaan welke boodschap zij via deze verhalen wilden verkondigen. Daar komt nog iets bij. Juist omdat het niet om geschiedschrijving gaat in de gewone zin van het woord, is de relevantie van deze verhalen niet aan een bepaalde tijd gebonden. Een beleg van Jeruzalem door de Assyrische koning in het jaar 701 is te lang geleden om nog voor ons leven van belang te zijn. Wanneer wij echter doorkrijgen dat dit verhaal in feite gaat over het probleem dat men Gods

woord verdraait om andere belangen te dienen,²⁷ vallen verleden en heden samen. Nog steeds wordt Gods woord immers misbruikt om mensen te misleiden en hun vrijheid te ontnemen. Daarin is niets veranderd sinds de tijd van de Bijbelschrijvers. Op deze manier gelezen, wordt duidelijk dat wat in deze verhalen belangrijk was voor lezers van 2500 jaar geleden, nog steeds belangrijk is voor ons leven nu.

²⁷ Zie verder mijn analyse van Jesaja 36-37 in: *Converting the Past. Studies in Ancient Israelite and Moabite Historiography*, Leiden etc.: Brill, 1992, hoofdstuk 4. Een eerdere versie in het Nederlands: *Zegt toch tot Hizkia. Een voorbeeld van profetische geschiedschrijving*, in K.A. DEURLOO, e.a. (red.), *Amsterdamse Cahiers voor Exegese en Bijbelse Theologie* 2, Kampen: Kok, 1981, 50-67.